

Мирослава ГНАТЮК

кандидат філологічних наук

доцент кафедри української мови

Інституту гуманітарних та соціальних наук

Національного університету «Львівська політехніка»

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1663-7095>

e-mail: myroslava.v.hnatiuk@lpnu.ua

**МОРФОЛОГІЧНІ НОРМИ
В «ПЕРШІЙ ЧИТАНЦІ ДЛЯ НАРОДНИХ ШКІЛ»
АНТІНА КРУШЕЛЬНИЦЬКОГО, ОМЕЛЯНА ПОПОВИЧА,
БОГДАНА ЛЕПКОГО (1918):
ПРИКМЕТНИК, ЗАЙМЕННИК, ЧИСЛІВНИК**

Проаналізовано особливості словозміни, словотворення, правопису й семантики прикметника, займенника та числівника, зафіксовані в «Першій читанці для народних шкіл» Антіна Крушельницького, Омеляна Поповича, Богдана Лепкого (1918). Здійснено порівняльний аналіз норм «Граматики руської мови» Степана Смаль-Стоцького й Федора Гартнера (1914), реалізованих у цьому підручнику, та сучасних граматично-орфографічних приписів.

Виявлено відмінні від сучасних норми творення ступенів порівняння прикметників, вищу частотність уживання прикметників твердої групи, низку лексичних діалектизмів у статусі нормативних одиниць. Проаналізовано особливості слововжитку займенника й виявлено послідовне окреме написання зредукованої форми зворотного займенника *себе (ся)* з дієсловами, здебільшого в постпозиції. Зазначено, що парадигматичні розбіжності з теперішньою нормою практично відсутні. Зауважено незначну кількість уживань числівника. Зафіксовано одну словоформу, що належить до словотвірної моделі, яка цілком відсутня в сучасній системі словозміни числівника.

Для порівняльного аналізу використано головні українські лексикографічні джерела ХХ–ХХІ ст.: від Словаря української мови Бориса Грінченка до сучасних електронних словників. Визначено, що нормативність української літературної мови демонструє значну стійкість у діяхронії, особливо в системі словозміни прикметників, займенників і числівників, зафіксованих у Читанці, – лише 3–5 % зафіксованих словоформ не збігаються з теперішніми граматичними нормами. Зазначено, що відмінне від сучасного слововживання в Читанці також нормативне: воно відповідає вимогам «Граматики руської мови» С. Смаль-Стоцького й Ф. Гартнера (1914) (грунтується на фонетичному правописі Малоруско-німецького словаря Євгена Желехівського та Софрона Недільського), що була чинною для україномовних шкіл в Австро-Угорщині кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: «Перша читанка для народних шкіл» (1918), Антін Крушельницький, Омелян Попович, Богдан Лепкий, мовна норма, прикметникова словозміна, займенникова словозміна, числівникова словозміна.

Шкільні підручники літературної мови – цінне джерело для вивчення ступеня реалізації чинних у певний час граматики. Без дієвої освітньої системи навіть бездоганно сформульовані мовні норми залишаються лише науковими працями й мінімально впливають на формування мовленнєвих навичок суспільства. «Перша читанка для народних шкіл» (Читанка) Антіна Крушельницького, Омеляна Поповича, Богдана Лепкого (1918) фіксує застосування мовних норм, що їх впроваджувало Міністерство освіти для україномовних шкіл в Австро-Угорщині. Базовою на той час для шкільної освіти була «Граматика руської мови» (Граматика) Степана Смаль-Стоцького та Федора Гартнера (Theodor Gartner), що витримала кілька перевидань, яка опиралася на норми, використовувані в Малоруско-німецькому словарі Євгена Желехівського та Софрона Недільського, що вийшов 1886 р. у Львові.

Мета дослідження – проаналізувати вживані в Читанці прикметники, займенники, числівники щодо відповідності тодішнім нормам української літературної мови на заході України, а також порівняти виявлені граматичні розбіжності з чинною сьогодні кодифікацією. Зазначена мета передбачає виконання таких завдань: 1) виявити розбіжності у словозміні, морфемній структурі, правописі вказаних лексико-граматичних класів щодо сучасних мовних норм; 2) простежити науково-педагогічні підстави їхнього побутування в Читанці; 3) з'ясувати ступінь нормативності досліджуваних парадигм щодо чинних сучасних норм і мовних приписів кінця XIX – початку XX ст. у Галичині та Буковині. Під час дослідження основними були такі методи: суцільної вибірки, описово-порівняльний, статистичний, аналітично-синтетичний. Новизна дослідження полягає в тому, що підручник А. Крушельницького, О. Поповича та Б. Лепкого «Перша читанка для народних шкіл» (1918) вперше взято як джерело для дослідження нормативного вживання граматичних форм прикметника, займенника та числівника. Попри те, інші аспекти нормативного слововживання в цьому підручнику, зокрема акцентологія, орфографія та граматичні особливості іменникових і дієслівних форм, уже були предметом дослідження (Гнатюк, 2024; Гнатюк, Харчук, 2023).

Особливості вживання прикметника. У Читанці виявлено 190 слововживань прикметника (разом із повторами). Серед них лексем, що за різними критеріями – морфологічними, словотвірними, правописно-фонетичними та лексичними – відрізняються від чинних сьогодні норм, зафіксовано 24 од. (12,6 %): *синий, сина, сине, сино жовта, давне, домашних, житний* (прикметники твердої групи); *гарнійше, найлюбійше, найгарнійшу* (форми ступенів порівняння); *ідомі гриби, трійні гриби, листові дерева, цегласта, довжезний, кишеневі* (морфемна структура); *ціла, цілу, ціле, зелізных, пресьвята, ангел божий, служба божя, стінні, кріслата, горячий, острі* (правопис і фонетичне оформлення); *квасне, чатинні дерева, овочеві дерева* (західноукраїнська лексика).

Групи прикметника. У Читанці наявне паралельне вживання твердої та м'якої груп того самого прикметника: *синий – синій*. Євген Желехівський не подає прикметника *синий*, натомість знаходимо *синій-цьвіт* (назва рослини *Anemone hepatica*), де в закінченні маємо *і*, попри очікувані літери *и* або *ж і* (Малоруско-2, с. 864). Проте далі твердість основи з'являється в інших лексемах: *синоокий, синоцьвіт* (Малоруско-2, с. 865). У § 156 «Замітки» (Граматика, 1914, с. 82) знаходимо лексему *синій* в контексті опису II (м'якої) відміни іменників. Євген Желехівський подає паралельні форми прикметника *давний (-ній)*, але у пріоритеті тверда основа, яку записано в першій позиції, крім того, для жіночого роду фігурує лише закінчення *-а*, спільнокореневі прислівники

також засвідчують твердість вимови: *з давних давен, з давна* (Малоруско-1, с. 171). До речі, нормативний сьогодні прислівник *здавна* має тверду твірну прикметникову основу.

Прикметник *домашній* Є. Желехівський відносить до твердої групи (Малоруско-1, с. 196), лексема *житний* відсутня як словникова стаття. У Граматиці лексема *домашній* фігурує як приклад реалізації словотвірної моделі «Прикмети, взяті від часу і місця» на *-шній, -шній* (Грамматика, 1914, с. 40). Отож автори Читанки віддавали перевагу твердій групі прикметників, попри паралельне вживання *синий/синій*, з огляду на загальну нормативну тенденцію тодішнього літературного слововжитку.

Ступені порівняння. Ступеневих форм *гарнійше, найлюбійше, найгарнійшу* Є. Желехівський не подає, натомість є *найдобрійший, найпереднійший* – тої самої словотвірної моделі (Малоруско-1, с. 478). У Граматиці, у § 59 «Наростки, приставки, зложене», у пункті «Для творення прикметників», знаходимо опис словотвірної моделі «Ступеновані прикмети», де зазначено, що «для вираження прикмети в більшій мірі (другий ступень порівняння) служить наросток **-ший, і(й)ший, іщий**» (Грамматика, 1914, с. 40). Серед прикладів – *веселійший, добрійший, злійший, лютійший, малійший*. Зазначу, що в церковних текстах Української Греко-Католицької Церкви донедавна вживали лексеми *святійший, блаженнійший*, що також засвідчує «літературність» цих граматичних форм.

Словотвір і морфемна структура. Сучасні словники подають прикметник *листові* у сполуках на кшталт *листові очі, листовий метал*, натомість сполука *листові дерева* має відповідник *листяні дерева* (Горox). Прикметники *ідомі й трійні* (*гриби*) також відсутні в сучасних лексикографічних джерелах, щоправда, прикметник *трійний* сполучається в сучасній літературній мові зі словами *нерв, одеколон, союз, пам'ятник, трибок*, тобто містить сему 'потрійний, той, що має три частини', а не 'отруйний' (Горox). У Є. Желехівського прикметник *трійний* також відсутній, попри те, що наведено спільнокореневі лексеми *трійка, трійло* – 'отрута' (Малоруско-2, с. 984). Вчений не подає прикметника *ідомий*. У Граматиці він також відсутній, однак є опис словотвірної моделі «Прикметники з колишніх діеприкметників», де серед прикладів подано лексеми *рухомий, свідомий*, куди цілком вписується й лексема *ідомий* (Грамматика, 1914, с. 40). Цікаво, що у Словарі української мови Б. Грінченка (Грінченко) знаходимо як прикметник *ідомий* ('істівний'), так і віддієслівний іменник *ідиме* ('їжа') (Грінченко-2, с. 196), що семантично й словотвірно перегукується з попередньою лексемою.

Прикметник *цегластий* у зазначеному написанні також відсутній і в СУМі, і в електронних словниках. Цікаво, що пошукові системи відсилають користувача до паронімічної назви – фірми «ЦеглаСтрий». Близькі до використаного в Читанці варіанта форми *цегластий* та *цеглистий*, що їх подає СУМ та електронні джерела, обидві зі значенням 'який нагадує цеглу (про колір); жовто-червоний' (СУМ-11, с. 192). У Є. Желехівського подано розгалужене словотвірне гніздо лексеми *цегла*, однак дивує той факт, що прикметник *цегластий* відсутній у цій авторитетній лексикографічній праці, адже суфікс *-аст(ий)* є у Граматиці в переліку прикметникових формантів словотвірної моделі «Прикмети, взяті від тих річий, які у когось або у чогось є (від іменників)», до прикладу: *гребенастий* ('той, що має гребінь'), *гранчастий* ('той, що має грані') (Грамматика, 1914, с. 39). Прикметники *цеглистий* і *цеглястий*, що їх сучасні словники подають як лексичні дублети, у Є. Желехівського семантично різняться: *цеглистий* – 'той, що подібний за формою до цегли', *цеглястий* – жовто-червоний колір (Малоруско-2,

с. 1052). У Читанці цей прикметник вжито в тавтологічному мініконтексті – *цегла цегласта*, що не дає змоги визначити, чи то йдеться про колір, чи про форму предмета.

Щодо прикметника *довжезний* маю таке спостереження: сучасні джерела цю лексему подають, однак простий пошук передусім скеровує до варіанта *довжезельний*. У Граматиці в описі словотвірної моделі «Збільшені прикмети» слово *довжезний* використано як приклад (ГраMATика, 1914, с. 40), що свідчить про високу частотність його вживання в першому двадцятиріччі ХХ ст. У цій моделі, до речі, серед формантів суфікс *-елезн-* відсутній. Олекса Синявський у «Нормах української літературної мови» подає прикметники з обома суфіксами – *довжезний* і *довжезельний* (Синявський, 1941, с. 131).

Прикметник *кишеневий* (*годинник*) відсутній як у Є. Желехівського, так і в сучасних джерелах. Також відсутній цей відсутній прикметник і у Словарі української мови Б. Грінченка. Євген Желехівський подає словотвірний варіант *кишенний*, сучасні джерела – *кишеньковий*, Борис Грінченко – жодного варіанта. Попри те, на мою думку, автори Читанки цілком доречно вжили лексему із прозорою морфемною будовою, до того ж утворену за продуктивною словотвірною моделлю (*вишня* – *вишневий*, *гривня* – *гривневий*).

Правописні особливості. Незначна група прикметників відрізняється від сучасних відповідників орфографічно, як-от *цілий*, *стіни*, *пресвята*, чиє оформлення відповідає нормам чинного тоді в Галичині та Буковині фонетичного правопису – «желехівки». Натомість лексема *горячий*, уживана в Читанці, має виразну етимологічну доцільність: вона фігурує у Граматиці як приклад до моделі «Прикметники з колишніх дієприкметників» (ГраMATика, 1914, с. 40), де спостережено очевидну спільнокореневість із дієсловом *горіти*, втрачену в теперішньому слововживанні. До речі, у Б. Грінченка є два варіанти – *гарячий* і *горячий* (Грінченко-1, с. 276, 317). Прикметник *зелізна*, що фігурує в Є. Желехівського як похідник від *зелізо*, у сучасних джерелах має корінь *зал-*. У Б. Грінченка подано іменник *зелізо* як варіант до *залізо*, однак прикметник *зелізна* відсутній, натомість є *залізна* (Грінченко-2, с. 59) і *железізна* (Грінченко-1, с. 478). Отже, слововжиток у Читанці перегукувався з лексичним фондом як західноукраїнських, так і центральноукраїнських лексикографічних джерел.

У Є. Желехівського вжито прикметник *кріслатий* з ілюстрацією *кріслата тополя* (Малоруско-1, с. 381), що цілком семантично й орфографічно збігається зі слововжитком у Читанці (*Стукає в вікна груша кріслата*). Сучасні словники не подають лексеми *кріслатий*, як і Є. Желехівський не наводить варіанта *кріслатий*. Щоправда, Є. Желехівський подає ще й варіант *крісловатий* (Малоруско-1, с. 381), а СУМ – *крисатий* (СУМ-4, с. 348), однак розміщення цих лексем на других позиціях вказує на меншу частотність уживання. У Б. Грінченка спостережено паралельні орфографічні варіанти – *крислатий* і *кріслатий* (Грінченко-2, с. 307, с. 309). Пропонований у Читанці школярам як нормативний прикметник *острий* у СУМі має ремарки *заст.*, *діал.* (СУМ-5, с. 789), також у Б. Грінченка прикметник *гострий* подано як пріоритетний – до нього наведено ілюстрації вживання (Грінченко-1, с. 319), а словникова стаття *острий* містить лише відсилання до *гострий*. У Є. Желехівського, до речі, спостережено подібну ситуацію: *гострий* (Малоруско-1, с. 155), *острий* (Малоруско-1, с. 581), щоправда, із протилежним вектором: головним є прикметник *острий*, а біля лексеми *гострий* подамо покликання на *острий*. Правопис прикметника *божий* (*ангел божий*, *служба божя*) у Читанці суперечить як приписам Граматики («Великі букви початкові пишемо ... в прикметниках виведених від

імен особових, н. пр.: ... *служба Божя, Богородичин празник*) (Граматики, 1914, с. 165–166)), так і традиційній побожності західних українців, особливо 100 років тому. Щоправда, словосполучення *мати Божя* оформлено відповідно до правописних норм Граматики, що дає підстави вважати інші написання редакторським недоглядом. Безперечно, у СУМі цей прикметник наведено з малої літери (СУМ-1, с. 211), з огляду на тодішню атеїстичну ідеологію. Також із малої літери записано цей прикметник у Правописному словникові Григорія Голоскевича (Голоскевич, 1962, с. 29), щоправда, без контексту. Борис Грінченко подає прикметник *Божий* із великої літери навіть у розмовних контекстах (*Божий дар, Божя сила, Божя постіль*) (Грінченко-1, с. 81).

Західноукраїнська лексика. Прикметник *квасний* у Є. Желехівського належить до словотвірного гнізда з 18 од., що аж ніяк не вказує на його випадковість у тексті Читанки (Малоруско-1, с. 339). Натомість СУМ та електронні носії *квасний* у значенні ‘кислий’ зараховують до розмовних лексем. До речі, у СУМі словотвірне гніздо слова *квас* також налічує 18 позицій (СУМ-6, с. 131), як і в Малоруско-німецькому словарі Є. Желехівського та С. Недільського (Малоруско-1, с. 339), хоч між ними майже столітня відстань у часі та й немала у просторі. Ще раз можна спостерігати природну спадкоємність у побутуванні й розвитку української мови. Потрібно зазначити, що Є. Желехівський подає також прикметник *кислий* із таким самим німецьким відповідником – *sauer* (Малоруско-1, с. 343), тобто йдеться про синоніми, до того ж лексема *кислий* належить до словотвірного гнізда з 11 од., однак укладачі Читанки вибрали саме прикметник *квасний* у навчальному ряді про смаки (*Що солодке? Що гірке? Що квасне?*), очевидно, зважаючи на частотність уживання останнього.

Прикметника *чати́ний* СУМ не подає, також відсутнє в ньому твірне слово *чати́на*. Тим часом електронний словник «Горох» подає слово *чати́на* зі значенням ‘голки хвойного дерева’, покликаючись на Тлумачний словник української мови в 11 томах (Горох). Очевидно, укладачі «Гороху» мали на увазі тлумачний Словник української мови у 20 томах, де наведено обидві лексеми з ремаркою *діал.* (<https://1677.slovaronline.com/>). До речі, Великий тлумачний словник сучасної української мови за ред. В’ячеслава Бусела також наводить ці слова з ремаркою *зах.*, щоправда, без ілюстрацій (Бусел, 2005, с. 1595). Викликає здивування факт, що це лемківське слово фігурує у Словарі української мови Б. Грінченка, який, як відомо, не толерував західноукраїнських вкраплень у наддніпрянський варіант української мови (Грінченко-1, с. 13–14). Також у Читанці спостерігаємо відмінне від сучасного вживання прикметника *овочевий* (*У садах повно овочевих дерев*). У СУМі прикметник *овочевий* у значенні ‘фруктовий’ має ремарку *рідко*, попри те, що, крім прикладів із творів Івана Франка, фігурує також ілюстративний матеріал із віршів Максима Рильського та прози Юрія Смолича (СУМ-5, с. 612).

Як бачимо, частка прикметників, що з тих чи тих причин мають невисоку частотність уживання, а то й взагалі відсутні в сучасній літературній мові, у Читанці невисока. Зазначу, що ці лексеми чи їхні форми були нормативними, з огляду на вимоги відповідних на той час кодифікаційних праць у системі україномовної шкільної освіти в Австро-Угорщині.

Особливості вживання займенника. Всіх слововживань разом із повторами зафіксовано 296. Із них разом із повторами 66 од. відрізняються фонетично чи орфографічно від чинних сьогодні норм (22 %): *сеї* (*ся, сі*) (30 слововживань); *кождий* (*кожда, кожде*) (9); *всілякий* (*всілякі, всіляка, всіляких*) (8); *всі* (7); *иньший, иньшу* (5);

они, нічого, мені (по 2); усієї (1). Значу, що лексично займенники, уживані в Читанці, збігаються зі сучасним займенниковим корпусом на 100 %.

Вказівний займенник *сеї*, як бачимо, має в Читанці високу частотність уживання. Євген Желехівський наводить як його, так і варіант *цей*, навіть із нестягненими формами (*цяя, цее*) (Малоруско-2, с. 1052). Показово, що займенник *цей* відсутній у Читанці, що засвідчує тодішню (класичну) традицію українського літературного слововживання (*Хто се, хто се по сім боці. Чеше косу? Хто се?* (Шевч.). *Та її справді, світ сеї був тоді темниця* (Леся Українка)). СУМ та новіші видання подають займенник *сеї* із позначкою *заст.*, попри значний ілюстративний матеріал із творів відомих авторів (у СУМі – 16 прикладів слововживання) (СУМ- 9, с. 110). Граматика подає повну парадигму відмінювання лише займенника *сеї* (Граматика, 1914, с. 86); про паралельний варіант подано таку заувагу: «... замість *сеї, сею* пишуть на Україні *цієї, цією*» (Граматика, 1914, с. 86). Безперечно, такі коментарі вказують на прикру історичну розділеність народу – з одного боку, із другого – засвідчують єдність мови в різноманітті її форм.

Особові займенники *она, оно, они* в Малоруско-німецькому словарі займають другу позицію після *вона, воно, вони* і стоять у дужках (Малоруско-1, с. 120). Подібно розставлено граматичні акценти щодо *вона (она), воно (оно)* і в Граматиці (Граматика, 1914, с. 85), за винятком займенника *вони*: автори Граматики не подають варіанта *они*. Попри те укладачі Читанки пропонують школярам саме форму без приставного *в* (*Они тилили пилами*).

Євген Желехівський подає займенники *кождий (каждий)* і *кожний (кажний)* як варіанти (Малоруско-1, с. 355), Граматика також наводить паралельні форми *кождий* і *кожний*, однак форми з кореневим *а* відсутні (Граматика, 1914, с. 88), натомість укладачі Читанки використовують лише варіант *кождий*, очевидно, знову ж таки, через практику тогочасного літературного вжитку в Галичині й Буковині. СУМ подає займенник *кождий* із ремаркою *заст.*, попри те, що серед прикладів уживання першими фігурують рядки вірша Павла Тичини (СУМ-4, с. 208). У Б. Грінченка також є займенник *кождий* (Грінченко-2, с. 263).

Означальний займенник *вся* не фігурує в Є. Желехівського, натомість Граматика подає його повну парадигму, де в родовому відмінку наведено форму *всєї* (Граматика, 1914, с. 87) без варіантів. На наступній сторінці є примітка, що «на Україні» пишуть *усієї* (Граматика, 1914, с. 88). Читанка, звісно ж, пропонує дітям західноукраїнський нормативний варіант відмінювання цього займенника.

У Граматиці зворотний займенник *себе* має форму *ся*, його нормативне написання – окремо від дієслів (Граматика, 1914, с. 84); цього правила укладачі Читанки дотримуються стовідсотково, наприклад: *вчимо ся, клопочуть ся, містить ся* тощо. Цікаво, що Б. Грінченко також подає цей займенник як зворотний, до того ж у препозиції (*Літа мої молодії, де ви ся поділи?*) (Грінченко-4, с. 239). У СУМі зворотний займенник *ся* має ремарки *заст.* і *діал.* (СУМ-9, с. 909). Сучасні морфологічні норми кваліфікують цю лексему як постфікс із відповідним орфографічним оформленням – написанням разом із дієсловами й лише в постпозиції.

Займенники *иньший, всілякий, всі, нічого, мені* відрізняються від теперішніх відповідників лише на рівні орфографічної норми – спостережено виразні ознаки чинного тоді фонетичного правопису («желехівки»). У Б. Грінченка лексема *иний* фігурує без пом'якшення (Грінченко-2, с. 193).

Отже, вживання займенників у Читанці відрізняється від сучасного на рівні морфологічної норми лише в одному випадку – у формі *усеї*, що становить 0,3 %. Усі решта відмінностей належать до фонетично-правописних.

Особливості вживання числівника. У Читанці виявлено 20 слововживань, серед яких 4 не відповідають сучасним правописно-граматичним нормам, що становить 20 %: *первий брат*, *перва сестра*, *дванайцять*, *сім*. Граматика подає числівник *дванайцять* саме в такому морфонологічному оформленні у відповідній словотвірній моделі: *одинайцять*, *дванайцять*... *дев'янайцять* (*кільканайцять*) (Граматика, 1914, с. 89). Порядковий числівник *первий* у Граматиці стоїть у другій позиції після лексеми *перший* (Граматика, 1914, с. 90), тож його нормативність не викликає сумнівів. Сучасні словники подають це слово з ремаркою *розм.*, а в активному літературному вжитку воно відсутнє. Зрештою, словотвірний слід в українській мові кореня *перв-* досить значний: *первинний*, *первісний*, *первісток*, *первородний*, *первозданий* *первоцвіт*, *первак* тощо. Цікаво, що числівник *сім* у Граматиці має відмінну від сучасної форму орудного відмінка – *сімма*, *сімома* (Граматика, 1914, с. 89), однак Читанка фіксує лише форму називного відмінка, що відрізняється від сучасної норми тільки орфографічно. Принагідно можна згадати відчислівниковий іменник *чвірка*, наявний у Читанці, що демонструє редукцію голосного, не притаманну українській вимові як такої. Очевидно, тут можна говорити про вплив польської мови (*czwórka*). Хоча той самий числівник творить спільнокореневі лексеми також із кореневою редукцією, що є нормативними в сучасній українській мові (*чверть*, *чвертка*). Цікаво, що СУМ подає лексему *чвірка* зі значенням 'четвірка, четверня' із позначкою *діал.*, а ілюстрації, взяті із творів Івана Франка та Михайла Коцюбинського, вказують на досить вузьку сферу вживання – четверо коней (СУМ-11, с. 289). У Читанці семантика лексеми *чвірка* ширша. Євген Желехівський подає лексему *чвірка* (Малоруско-2, с. 1062) і, само собою, *сім*, *первий* (і *перший*) (Малоруско-2, с. 608) та *дванайцять* (*-надсять*, *-надцяць*) (Малоруско-1, с. 173). Чомусь укладачі Граматики й відповідно Читанки проігнорували дві останні форми, що їх подає Є. Желехівський, які, проте, мають прозорішу морфемну структуру. СУМ подає лексему *первий* із ремаркою *розм.* (СУМ-6, с. 118), Б. Грінченко – як варіант до *перший* (Грінченко-3, с. 107). Також Б. Грінченко, попри очікування, подає лексему *дванайцять*, відразу відсилаючи користувача до форми *дванадцять* (Грінченко-1, с. 361). Ні СУМ, ні сучасні електронні джерела не фіксують числівника *дванайцять*.

Як бачимо, серед зафіксованих у Читанці числівників лише лексема *дванайцять* повністю вийшла зі сучасного нормативного поля. На початку ХХ ст. вона була нормативною в Галичині та Буковині й відомою на Наддніпрянщині. Тож відсоток нормативного відхилення від сучасних норм зменшується до п'яти.

Отже, «Перша читанка для народних шкіл» А. Крушельницького, О. Поповича, Б. Лепкого (1918) репрезентує реалізацію мовних норм, чинних у Галичині та Буковині в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Прикметникове, займенникове, числівникове слововживання відповідає нормам, зафіксованим у «Граматиці руської мови» С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера (1914, 3-те вид.). Порівняно зі сучасними морфологічними нормами, серед зафіксованих словоформ розбіжності становлять 3–5 %. Решта відмінностей мають «зовнішній характер» – це правописне оформлення лексем. Більшість слововживань, які сьогодні не нормативні, перебувають серед пасивної лексики – містяться у словниках із ремарками *заст.*, *діал.*, *рідко*. Практично всі аналізовані одиниці фіксує Словарь української мови Б. Грінченка. «Перша читанка для народних шкіл»

А. Крушельницького, О. Поповича, Б. Лепкого (1918), як і інші підручники того часу, мала значний вплив на формування мовної грамотності народу, адже всі діти здобували принаймні початкову освіту. Здійснений аналіз засвідчує кодифікаційну стійкість української літературної мови на різних територіях та в різні періоди її побутування. Практичні результати дослідження можна використовувати в навчальному процесі та для наступних наукових розвідок. Перспективні напрями дослідження: подальше опрацювання реалізації мовних норм у «Першій читанці для народних шкіл» А. Крушельницького, О. Поповича, Б. Лепкого та інших підручниках початку ХХ ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Бусел, В. Т. (уклад. і гол. ред.). (2005). *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. Київ; Ірпінь: Перун.

Гнатюк, М. В. (2024). Дієслівне наголошування в «Першій читанці для народних шкіл» А. Крушельницького, О. Поповича, Б. Лепкого (1918). *Вісник Житомирського державного університету ім. Івана Франка. Філологічні науки*, 1(102), 72–81. DOI: [https://doi.org/10.35433/philology.1\(102\).2024.72-81](https://doi.org/10.35433/philology.1(102).2024.72-81)

Гнатюк, М. В., Харчук, Л. В. (2023). Іменниковий наголос в українській мові: діячність кодифікації (на матеріалі «Першої читанки для народних шкіл» А. Крушельницького, О. Поповича, Б. Лепкого (1918)). *Вісник Житомирського державного університету ім. Івана Франка. Філологічні науки*, 3(101), 105–114. DOI: [https://doi.org/10.35433/philology.3\(101\).2023.105-114](https://doi.org/10.35433/philology.3(101).2023.105-114)

Голоскевич, Г. (1962). *Правописний словник*. 9 вид. Нью-Йорк: Книгоспілка.

Горох – онлайн-бібліотека. <https://goroh.pp.ua/>

Грінченко, Б. (1907–1909). *Словарь української мови*: в 4 т. Київ.

Грінченко-1: Грінченко, Б. (упоряд.). (1958a). *Словарь української мови*: в 4 т. (Т. 1: А–Ж). Київ.

Грінченко-2: Грінченко, Б. (упоряд.). (1958b). *Словарь української мови*: в 4 т. (Т. 2: З–Н). Київ.

Грінченко-3: Грінченко, Б. (упоряд.). (1959). *Словарь української мови*: в 4 т. (Т. 3: О–П). Київ.

Грінченко-4: Грінченко, Б. (упоряд.). (1958c). *Словарь української мови*: в 4 т. (Т. 4: Р–Я). Київ.

Малоруско-1: Желеховский, С. (улож.). (1886a). *Малоруско-німецький словар*: в 2 т. (Т. 1: А–О). Львів.

Малоруско-2: Желеховский, С., Недільский, С. (улож.). (1886b). *Малоруско-німецький словар*: в 2 т. (Т. 2: П–Я). Львів.

Крушельницький, А., Попович, О., Лепкий, Б. (улож.), Кульчицька, О. (образки). (1918). *Перша читанка для народних шкіл*. Відень: Видання Української культурної Ради.

Синявський, О. (1941). *Норми української літературної мови*. Львів: Українське видавництво.

СУМ-1: *Словник української мови*: в 11 т. (1970). (Т. 1: А–В). Київ.

СУМ-4: *Словник української мови*: в 11 т. (1973). (Т. 4: І–М). Київ.

СУМ-5: *Словник української мови*: в 11 т. (1974). (Т. 5: Н–О). Київ.

СУМ-6: *Словник української мови*: в 11 т. (1975). (Т. 6: П–Поїсти). Київ.

СУМ-9: *Словник української мови*: в 11 т. (1978). (Т. 9: С). Київ.

- СУМ-11:** *Словник української мови*: в 11 т. (1980). (Т. 11: Х–Я). Київ. *Словник української мови*: у 20 т. (б. р.). <https://1677.slovaronline.com/>
Словник UA. Портал української мови та культури. <https://slovyk.ua/nagolos.php>
- Граматика:** Смаль-Стоцький, С., Гартнер, Ф. (уклад.). (1914). *Граматика руської мови*. 3 вид., випр. і допов. Відень.
- Харчук, Л. В., Гнатюк, М. В. (2023). «Перша читанка для народних шкіл» А. Крушельницького, О. Поповича, Б. Лепкого (1918): правописно-граматична характеристика. *Південний архів (філологічні науки)*, 94, 54–61 DOI: <https://doi.org/10.32999/ksu2663-2691/2023-94-7>

REFERENCES

- Busel, V. T. (Comp., & Ed.). (2005). *Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy*. Kyiv; Irpin: Perun (in Ukrainian).
- Hnatiuk, M. V. (2024). Diieslivne naholoshuvannya v «Pershii chytantsi dlia narodnykh shkil» A. Krushelnytskoho, O. Popovycha, B. Lepkoho (1918). *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu im. Ivana Franka. Filolohichni nauky*, 1(102), 72–81. DOI: [https://doi.org/10.35433/philology.1\(102\).2024.72-81](https://doi.org/10.35433/philology.1(102).2024.72-81) (in Ukrainian).
- Hnatiuk, M. V., & Kharchuk, L. V. (2023). Imennykovyi naholos v ukrainskii movi: diakhroniia kodyfikatsii (na materialii «Pershoi chytanky dlia narodnykh shkil» A. Krushelnytskoho, O. Popovycha, B. Lepkoho (1918)). *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu im. Ivana Franka. Filolohichni nauky*, 3(101), 105–114. DOI: [https://doi.org/10.35433/philology.3\(101\).2023.105-114](https://doi.org/10.35433/philology.3(101).2023.105-114) (in Ukrainian).
- Holoskevych, H. (1962). *Pravopysnyi slovnyk*. 9 vyd. New York: Knyhospilka (in Ukrainian).
- Horokh – onlain-biblioteka*. <https://goroh.pp.ua/> (in Ukrainian).
- Hrinchenko, B. (1907–1909). *Slovar ukrainskoi movy*: v 4 t. Kyiv (in Ukrainian).
- Hrinchenko, B. (Comp.). (1958a). *Slovar ukrainskoi movy*: v 4 t. (T. 1: A–Zh). Kyiv (in Ukrainian).
- Hrinchenko, B. (Comp.). (1958b). *Slovar ukrainskoi movy*: v 4 t. (T. 2: Z–N). Kyiv (in Ukrainian).
- Hrinchenko, B. (Comp.). (1959). *Slovar ukrainskoi movy*: v 4 t. (T. 3: O–P). Kyiv (in Ukrainian).
- Hrinchenko, B. (Comp.) (1958c). *Slovar ukrainskoi movy*: v 4 t. (T. 4: R–Ia). Kyiv. (in Ukrainian).
- Krushelnytskyi, A., Popovych, O., & Lepkyi, B. (Comp.), Kulchytska, O. (Comp. obrazky). (1918). *Persha chytanka dlia narodnykh shkil*. Wien: Vydannia Ukr. kult. Rady (in Ukrainian).
- Zhelekhovskiy, Ye. (Comp.). (1886a). *Malorusko-nimetskyi slovar*: v 2 t. (T. 1: A–O). Lviv.
- Zhelekhovskiy, Ye., Nedilskiy, S. (Comp.). (1886b). *Malorusko-nimetskyi slovar*: v 2 t. (T. 2: P–Ia). Lviv.
- Syniavskiy, O. (1941). *Normy ukrainskoi literaturnoi movy*. Lviv: Ukrainske vydavnytstvo (in Ukrainian).
- Slovyk ukrainskoi movy*: v 11 t. (1970). (T. 1: A–V). Kyiv (in Ukrainian).
- Slovyk ukrainskoi movy*: v 11 t. (1973). (T. 4: I–M). Kyiv (in Ukrainian).
- Slovyk ukrainskoi movy*: v 11 t. (1974). (T. 5: N–O). Kyiv (in Ukrainian).

- Slovník ukrajinštiny*: v 11 t. (1975). (T. 6: P–Poisty). Kyiv (in Ukrainian).
Slovník ukrajinštiny: v 11 t. (1978). (T. 9: S). Kyiv (in Ukrainian).
Slovník ukrajinštiny: v 11 t. (1980). (T. 11: Kh–Ia). Kyiv (in Ukrainian).
Slovník ukrajinštiny: u 20 t. (n. d.). <https://1677.slovaronline.com/> (in Ukrainian).
Slovník UA. Portal ukrajinštiny ta kultury. <https://slovník.ua/nagolos.php> (in Ukrainian).
 Smal-Stotskyi, S., & Hartner, F. (Comp.). (1914). *Hramatyka ruskoj movy*. 3 vyd., vypr. i dopov. Wien (in Ukrainian).
 Kharchuk, L. V., & Hnatiuk, M. V. (2023). «Persha chytanka dlia narodnykh shkil» A. Krushelnytskoho, O. Popovycha, B. Lepkoho (1918): pravopysno-hramatychna kharakterystyka. *Pivdennyi arkhiv (filolohichni nauky)*, 94, 54–61. DOI: <https://doi.org/10.32999/ksu2663-2691/2023-94-7> (in Ukrainian).

Myroslava HNATYUK

PhD (Philology)

Associate Professor of the Department of Ukrainian Language

Lviv Polytechnic National University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1663-7095>

e-mail: myroslava.v.hnatiuk@lpnu.ua

THE MORPHOLOGICAL NORM

IN «THE FIRST READER FOR PUBLIC SCHOOLS»

BY ANTIN KRUSHELNYTSKYI, OMELIAN POPOVYCH,

BOHDAN LEPKYI (1918): ADJECTIVE, PRONOUN, NUMERAL

The article analyzes the features of word inflection, word formation, spelling, and semantics of adjectives, pronouns, and numerals found in «The First Reader for Public Schools» by A. Krushelnytskyi, O. Popovych, B. Lepkyi (1918). A comparative analysis is carried out with the norms of «Grammar of the Rus'ka Language» by S. Smal'-Stotskyi and F. Gartner (1914), implemented in this textbook, and modern grammatical and orthographic regulations.

The study identified deviations from contemporary norms in the formation of degrees of comparison of adjectives, higher frequency of usage of adjectives from the hard group, a number of lexical dialectal features in the status of normative units. The peculiarities of pronoun usage were analyzed, and a consistently separate writing of the reduced form of the reflexive pronoun *себе (ся)* «*myself*» with verbs was identified, mostly in postposition. Paradigmatic discrepancies from the present norm are practically absent. A small number of uses of the numeral were identified. One word form belonging to a word-formation model entirely absent in the modern numeral inflection system was recorded.

For comparative analysis, the main Ukrainian lexicographical sources of the 20th and 21st centuries were used, from B. Hrinchenko's «Dictionary of the Ukrainian Language» to modern electronic dictionaries. It was determined that the normativity of the Ukrainian literary language demonstrates significant stability in diachrony, especially in the inflectional system of adjectives, pronouns, and numerals as recorded in «The First Reader». Only 3–5 % of the recorded word forms do not coincide with current grammatical norms. It is noted that the linguistic usage in «The First Reader» different from contemporary norms, is also normative: it corresponds to the requirements of the «Grammar of the Rus'ka Language» by

S. Smal'-Stotskyi and F. Gartner (1914) (based on the phonetic spelling of the «Malorus'ka-German Dictionary» by E. Zhelekhivskyi and S. Nedils'kyi), which was in force for Ukrainian-speaking schools in Austria-Hungary at the end of the 19th to the beginning of the 20th century.

Keywords: «The First Reader for Public Schools» (1918), Antin Krushelnytskyi, Omelian Popovych, Bohdan Lepkyi, language norm, adjective inflection, pronoun inflection, numeral inflection.